

valamint maga a Tisza István-féle 1913-as országos választójogi törvény mennyire jelentős mértékben épült az erdélyi nemzetiségi kérdés jelentette „veszélyzetre”.

A szerző *Konklúzió* címmel egy rövid záró fejezetet is illesztett a kötet végére. Az angol nyelvű olvasót azonban, aki a témával történő ismerkedéskor sokszor csak a bevezetőt és/vagy a konklúziót olvassa el, ennél a résznél csalódás érheti, ha a téma egészéről szeretne egy összefoglalót kapni. Ez a fejezet valójában nem elemző-következtető, hanem kronológiai lezárása a kötet témájának, hiszen a szerző itt a magyar parlamentarizmus első világháború alatti történetével foglalkozik. Ahogy Pap József is írja, a magyar politikai rendszer különös utat járt be a nagy háború idején: amíg Németországban és Ausztriában a katonai vezetés uralkodott a politika felett és a parlamentarizmus valójában nem működött, addig az Egyesült Királyságban és Franciaországban a kormány koalíciós együttműködéssel szélesítette parlamenti támogatottságát. Mindeközben Magyarországon a Tisza István vezette kormány kérte és igényelte ugyan az ellenzék támogatását, de nem vonta be őket a háborús kormányzásba. A zárófejezet témája tehát rendkívül érdekes, és mélyebb elemzésre adna lehetőséget, ezért is fájó rendkívül rövid terjedelme, különösen az első világháborús centenárium tükrében.

Ahogy a kötet egyes fejezeteire pillantunk, nem kétséges, hogy Pap József évtizedes kutatómunkája megérett egy komoly angol nyelvű publikációra. A tudományos alaposággal felépített újszerű módszertan, az interdiszciplináris megközelítés, a rendkívül gazdag forrásbázis és a bravúros számítógépes statisztikai elemzésen nyugvó újszerű kutatási eredmények mind-mind indokolták a kötet a megjelenését. Ugyanakkor nem lehet megkerülni a kérdést: ha úgy döntött a szerző, hogy a magyar nyelven nem olvasó, szélesebb közönséghez fordul, akkor miért nem törekedett arra, hogy saját kutatásait domináns mértékben használva, de átfogó módon, monografikus formában mutassa be a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetét? Ha pedig ez nem volt cél, akkor miért nem olyan címet és szerkezetet adott munkájának, amelyet az egyébiránt kiváló tanulmánykötet megérdemelt volna?

Székelly Tamás

Tamás Ágnes

PROPAGANDAKARIKATÚRÁK ELLENSÉGGKÉPEI SZARAJEVÓTÓL PÁRIZSIG

Kalligram, Bp. 2017. 343 oldal

Tamás Ágnes kötete fontos hozzájárulás az első világháborútól a második végéig tartó időszak kelet-közép-európai mentalitástörténetének értelmezéséhez. Elsősorban magyar politikai karikatúrákat elemző munkája nagyságrendileg azonos terjedelemben mutat be a környező országokból származó (osztrák és cseh, illetve délszláv) gúnyrajzokat is. A széles forrásbázis miatt az eredmények valóban túlmutatnak a magyar történeti kontextuson: a kibontakozó összkép megengedi általánosabb felismerések megfogalmazását a birodalmak utáni Köztes-Európa nyilvánosságában megfigyelhető folyamatokról. A monográfia többszáz karikatúrát mutat be, különböző szempontok alapján rendezi elemzési egységekbe, míg az olvasóban – ahogy a könyvben halad tovább – egyre rétegzettebb és gazdagabb benyomás alakul ki, elsősorban a kis nemzetek egymásról és a világról alkotott képeiről.

A szerző több szempont alapján közelítve vezeti be munkája fő, empirikus részét. Pontosan bemutatja a forrásbázist, amiből kiderül, hogy a fenti, főbb forráscsoportok mellett

időszakosan német, amerikai magyar és romániai (kisebbségi) lapokat is vizsgált (19–28.). A kiadványokat elsősorban sajtótörténeti szempontból helyezi el tágabb kontextusukban, elméleti szempontból pedig a Másik ellenségként való megalkotásának folyamatát mutatja be az ellenségek kulturális antropológiájának területéről kölcsönzött fogalmi eszköztár segítségével (29–49.). E többszempontú előkészítésből egyetlen nézőpont hiányzik. Az egész munka értelmezését segítené, ha az olvasó eligazítást kapna arról is, hogyan értelmezi a karikatúrákat a szerző szemiotikai szempontból, konkrétan a politikai nyelveken belül elfoglalt funkciójuk alapján. Tamás természetesen többször is utal a gúnyrajzok és a modern nacionalizmusok, illetve a sajtó közötti összefüggésekre, a karikatúra politikai üzeneteket szélesebb közönséghez eljuttató feladatára a nemzetépítések, majd utóbb a tömegtársadalmak egymást követő korszakaiban. De hiába keressük a könyvben azoknak a számára valamely okból különösen relevánssá vált elméleti megfontolásoknak a számbavételét, amelyeket az elemzésekben nagyon gyakran és tanulságosan kamatoztat. Nem esik szó (a bevezető fejezetekben) a karikatúra jelentésteremtő, metaforikus minőségéről, a szó (írásjel) és kép közötti jellegéről, sem arról, hogy miként vezetnek be a karikatúrák a politikai diskurzusokba képi metaforákat. Pedig ez a sajátosságuk hatékonyan vezet be – terjeszt és szilárdít meg, ráadásul nagyon kompakt üzenetek formájában – világgépi és ideológiai elemeket a politikai nyelvbe és a társadalomba egyaránt.

Az elméleti részeket követő empirikus elemzés a karikatúrák szoros olvasását mintaszerűen valósítja meg. Fontosabb vagy tanulságosabb rajzok kapcsán a szerző reprodukálja és/vagy részletesen leírja az alkotást, majd gondosan feltárja az utalások gyakran sűrű és összetett rendszereit. A karikatúrák metaforikus jellege itt válik különösen jól láthatóvá: valamely kurrens esemény, folyamat (át)értelmezése a rajzokon egy távoli vonatkoztatási rendszer bevonása révén valósul meg. Ezek utóbb gyakran olyannyira bevették válnak, hogy metaforikusságukat a befogadó gyakran nem is veszi észre. A szerző több ízben felhívja a figyelmet az ilyen „halott metaforák” elterjedtségére és legfontosabb csoportjaira. A békekonferenciák kapcsán különösen gyakori az orvosi/állatorvosi párhuzamok képi és szöveges importálása, míg a nagypolitika és sakk a vizsgált korszakban is gyakori összekapcsolása talán az egyik legrégebben megszilárdult képzettársítás az európai és ázsiai politikai nyelvekben (96., 100.).

Egy sor másik kérdésben a karikatúrák értő elemzése kevésbé ismert vonatkozásokra világít rá. A recenzens benyomása szerint ezek elsősorban bizonyos térségünkben megtalálható közös jellemzőket érintenek, amelyek rámutatnak, hogy a két világháború közötti kismemzeti politikai nyelvek – az e nemzetek közötti gyakori konfliktusok dacára – milyen hasonlóságokkal is rendelkeztek. Alább – terjedelmi okokból – csak röviden mutatok be a térségünkben elterjedt tematikák közül néhányat, majd ezt követően kitérek bizonyos formai és cselekményesítési hasonlóságokra, a szerző gondolatmenetét követve. A háromfélszáz oldalhoz közelítő könyv egésze azonban ennél sokkal több összefüggést villant fel.

A tematikus hasonlóságok közül lényeges kiemelni a Népszövetségnek a konkrét ábrázolások szintjén jól megragadható elutasítását, amely a tagság a kisállamok számára szinte „kötelezővé tett” voltának kimondatlanul is megidézett tézisével párosult. Meglepő módon nemcsak magyar, osztrák (és német), de cseh és délszláv példákat is kapunk a gyakran „circusként”, illetve civilizált „fehéreket” „vadakkal” egy asztalhoz kényszerítő szervezetként bemutatott Népszövetségről, amellyel a kismemzetek hadi erőikben és faji-kulturális felsőbbrendűségükben magabiztos öntudata szegeződött szembe legtöbbször (182. különösen, valamint 177–190.). Hasonló logikát követtek és gyakran hasonló eszközöket alkalmaztak a karikatúrarajzolók utóbb a Kellogg-Briand-egyezmény kritizálása során. Különösen a harmincas évektől ezek a rajzok a nemzetközi pacifizmus egész hagyományát egyre inkább idejétmúlt rögeszmeként, a háborút igenlő vagy elfogadó új korszellellemmel ellentétes gondolatként ábrázolták (234. és 239–240.).

Nem meglepő, hogy a térség egészében még inkább vitriolos módon, gyakran ismét csak rasszista keretben értelmeződött a karikatúrák többségében a Szovjetunió is. A „judeobolsevizmus” toposzának elterjedtsége meglepő eredmény és jelzi, hogy adott esetben a cári Oroszország nagyhatalmi örökségével szimpatizáló (szláv) országokban is milyen mozgósítás zajlott a bolsevizmus ellen. Tanulságos, amint a szerző bemutatja, hogy a bolsevizmus hogyan kapcsolódott akár némely cseh ábrázolásban is a zsidósághoz és a németiséghez. Az osztrák és magyar jobboldali fősodor, illetve a szélsőjobb esetében természetesen a cseh- vagy délszláv kiadványokhoz képest is nagyszámú és gyakran rendkívül nyers rasszizmust tükröző munkában köszönt vissza a zsidóság és bolsevizmus összekapcsolásának tétele (160. és 204.).

Külön kiemelendő részeredménye a kötetnek, hogy alaposan megvizsgálja a párhuzamos antiszemita és antibolsevik mozgósítás összefüggéseinek szempontjából a magyar liberális hagyományokat hordozó, a zsidó integráció örökségét harcosan képviselő *Borsszem Jankó* esetét. A szerző jó szemmel azonosítja, hogy míg az antiszemita gondolatvilág toposzait a lap rendszeresen tette gúny tárgyává, másszor pedig pátosszal emelt szót az együttélés és egybeolvadás mellett, az októberi forradalom és a tavaszi bolsevik puccs kapcsán nem vállalkozott a közgondolkodásban gyorsan teret nyert sémák kritikájára. Tehát a kormányzat közeli, de egyértelműen a szabadelvű hagyományokhoz ragaszkodó *Borsszem Jankó* szerkesztői maguk is a hallgatást választották, „nem tértek ki a zsidóság őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában játszott szerepére”. Amint arra a szerző felhívja a figyelmet, nem jelezték például, hogy a legtöbb zsidó elutasította a Tanácsköztársaságot, noha más esetekben hasonló érvekre utaló rajzokat közölt a lap. Ezzel pedig kimondatlanul a rendszer ellenségkép-alkotásának egyik fő, egységképző elemét fogadták el a lap szerkesztői. Ennek az ellentmondásnak a könyvben történő bemutatása megerősíti arra vonatkozó tudásunkat, hogy a Horthy-kori rendszer sokféle irányzata, csoportja és gyakran ellentmondó ideológiai elköteleződése mellett hogyan működtek az egységet bizonyos kulcskérdésekben megőrző és erősítő világnézeti és emlékezetpolitikai alaptételek, amelyeknek a rendszer belső stabilizálásában jutott jelentős szerep (130–131.).

Végezetül megemlítendő: a kötet révén látványos megerősítést nyer arra vonatkozó tudásunk, hogy mennyire erős és intézményesült toposzok szabályozták a régióban a Magyarországról és a magyarokról való gondolkodást. A „jobban élők” képzete gyakran párosult a „rosszban sántikálók” toposzával, különösen Ausztriában, míg a kisantanton belül érthetően az utóbbi erősödött fel a két bevett ábrázolás közül. A karikatúrák nyomán az olvasóban egy olyan térség körvonalai rajzolódnak ki, ahol a legkülönbözőbb konfliktusok fordítják egymással szembe a politikai közösségeket, melyeknek propagandamunkásai azonos eszközökkel, sémákkal – és durvasággal – láttatják együgyűnek, civilizálatlannak és gonosz-nak a másikat. Tanulságos egy belgrádi vicclap budapesti emlékműpanorámája, amely az „Ismeretlen csempész”, az „Ismeretlen királygyilkos” és az „Ismeretlen pénzhamisító” szobrai révén ragadja meg – szerb nézőpontból –, mit kívánt az amúgy magas grafikus színvonalon gyártott propaganda láttatni Magyarországból a harmincas évek derekán (204.). Ehhez hasonló emlékeztetőkkal találkozunk lapról lapra, amelyek erőteljesen korrigálják azt az utókorban természetes módon megjelenő vágyat, hogy a konstruktív és az előremutatót nagyítsa fel a társadalmi emlékezetben. A korban – és ez talán a legbővebben adatolt aspektusa a munkának – a népszerű kultúra teljes iparágai termelték egymással szemben az előítéleteket, méghozzá olyan műfajban, amely akkor – a televíziózás kezdete előtt és a rádiózás hajnalán – szinte csak a mozikkal és híradóikkal volt „versenyben” a társadalmi elérés szempontjából.

A formai hasonlóságok között mindenekelőtt a gúnyrajzok vulgaritása, a bennük megjelenített kegyetlenség, az embertelenség normalizálása és a másik elembertelentése (egyben a saját közösség ezáltal történő felmentése) szúr szemet. Tanulságos, amikor egy olyan cseh karikatúrával szembesülünk, amelyen „a diadalt ünnepelve Maurice Pellé tábornok, a

csehszlovákiai francia katonai misszió vezetője, a csehszlovák hadsereg főparancsnoka felvágja a magyar férfi gyomrát, melyből a korábban elfoglalt felvidéki városok esnek ki” (82–83.). Gyakori az erőszakos szexizmus, így amikor a lekötözött magyar férfi „rút” békét kap a győztesektől feleségül, a rajzoló-szerző a következő diadalmas visszavágást adja a szájába a *Mátyás Diák* hasábjain: „ha felszabadul a kezem, egészen mást fogok vele csinálni” (89.). A szimbolikus erőszakot szó szerintivé alakító karikatúrák között az állatfigurákkal, negatív nemzeti karakterjegyekkel és különböző sugalmazásokkal operáló munkák képviselik – a mai befogadó számára kevésbé megrázó, holt metaforáik nyomán – a békésebb változatát ezeknek a rajzoknak.

A hatalmas feldogozott anyag a magyar karikatúrákról átfogó (bár bevallottan nem teljes) képet nyújt, míg a szomszédos országokban keletkezett munkák közül elegendő jelenik meg ahhoz az elemzésben, hogy egyszerre összehasonlíthatóvá tegye és kontextualizálja a magyar munkákat. Amikor a szerző egy-egy kisebb témára koncentrál, briliáns részletelemzések kerekednek – ilyen a bolszevizmus és a Népszövetség ábrázolásairól szóló rész, és mindenekelőtt ilyen az antiszemita gúnyrajzokat (mint a belső ellenséget teremtő kulturális termelést) bemutató fejezet. A többi tematika is érdemi tárgyalást kap, de a szerző nem minden esetben biztosít hasonlóan tág értelmező szöveggörnyezetet, amelyek nélkül időnként az olvasónak saját, elsősorban politikatörténeti tudására kell hagyatkoznia.

Számos érdeme mellett a kötet legnagyobb szerkesztési hiányossága, hogy a szerző nem érvényesít következetesen sem egy történeti-narratív szempontrendszert (Milyen nagyobb folyamatok fedezhetőek fel a magyar és kelet-közép-európai gúnyrajzok 1914 és 1945 közötti történetében? Hogyan vonatkoztathatók egymásra az egyes részfejezetek egy diakronikus értelmezési keretben?), sem pedig egy strukturalista, motívumok vizsgálatára épülő elemző módszert (Milyenek voltak a karikatúrák jelentésteremtő mechanizmusai? Mely motívumok azonosíthatóak határokon és témákon átívelően, melyeknek volt témaspecifikus szerepe?). A 316–325. oldalon, a munka konklúziójában a szerző kísérletet tesz az első típusú szempontrendszer érvényesítésére, de meglátásom szerint ez túl rövidre sikerült, az ott előkerülő – indokolt és fontos – kérdéseknek már az empirikus részfejezetekben hangsúlyosan, az elemzést strukturáló módon kellett volna szerepelnie.

A fenti kritika ellenére a könyv érdemei révén fontos hozzájárulást tesz a korszakra vonatkozó történeti tudásunkhoz. A nagyon gondos adatolás és a leírások enciklopédikus mennyiségű empiriát tesznek kutatók és érdeklődők számára elérhetővé, amelyet a szerző kiegyensúlyozottan, azonosítható előítéletek és torzító szempontok nélkül jelenít meg. Részelemzései egyszerre komplexek és követhetőek, ahogy általában a szöveg egésze is igen pontosan megírt és gondozott – a tartalomjegyzék egyik fejezetcímébe csúszott sajtóhiba jelen esetben nem válik ómenné. A munka általánosabb következtetései kapcsán nem annyira forradalmiságuk a fő kérdés, mint az, hogy mennyire kerülnek termékeny, dialogikus viszonyba a korszakról folyó egyéb kutatásokkal. Erre pedig a válasz az, hogy a térséggel és a korrall foglalkozó történész kollégák kivételesen gazdag hozzájárulást kaptak Tamás Ágnestől, akinek szinte minden gondolata összevethető a politika- és sajtótörténetet feldolgozó korábbi munkákkal, és ezek során utóbbiak állításait hol alátámasztja, hol finomítja – minden esetben gazdagítva az adott kérdéssről alkotott képünket. Buzinkay Géza, Vörös Boldizsár, Takács Róbert és sajnálatosan kisszámú további történész kutatási eredményeit lényegesen kibővítve, az ellenségek képek konstruálását a központba állító munkája révén az aldiszciplínán belül új területet feldolgozó fontos monográfiával lett gazdagabb a magyar történettudomány. Csak remélhetjük, hogy a munka a történészeken túl a politikatudománnyal és az antropológia egyes ágaival foglalkozó kutatók számára is fontos viszonyítási ponttá válik majd.

Romsics Gergely